

Programy sprawiedliwości naprawczej dla dzieci i młodych ludzi – krzywdzących oraz krzywdzonych

Beata Czarnecka-Działuk

Katedra Prawa Karnego Materialnego i Kryminologii
Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego

Programy sprawiedliwości naprawczej mogą być dobrą – a nawet preferowaną – reakcją na zarówno przestępczość nieletnich, jak i powodowane przez nich pokrzywdzenie. Umożliwiają bowiem uwzględnianie potrzeb i praw krzywdzących oraz krzywdzonych. Ponadto przynoszą korzyści społeczności i wymiarowi sprawiedliwości. W artykule pokazano, jaki wpływ sprawiedliwość naprawcza może wywierać na współistniejące modele postępowania z nieletnimi, w szczególności w świetle wyników badań oraz zaleceń i standardów międzynarodowych. Przedstawiono wypracowane metody organizowania i prowadzenia programów sprawiedliwości naprawczej. Wskazano możliwości ich realizowania w Polsce, w szczególności analizując przepisy ustawy o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich.

SŁOWA KLUCZOWE:

NIELETNI, SPRAWIEDLIWOŚĆ NAPRAWCZA, MEDIACJA

Powracające pytania

Pytanie, jak najskuteczniej reagować na przestępczość nieletnich – choć rozważane i badane od lat – co jakiś czas ze zwiększoną siłą angażuje uwagę społeczeństwa. Powody tego bywają różne, nie zawsze oczywiste i uzasadnione. Na przykład nagłaśnianie w mediach szczególnie drastycznych i dramatycznych przykładów działań młodych ludzi może budować fałszywe przekonanie,

że przestępczość tego typu rośnie w tej grupie wiekowej, i skutkować selektywnością działań policji, większą skłonnością społeczeństwa do reagowania na problemowe zachowania młodych ludzi oraz wykorzystywanie problemu przestępczości nieletnich przez populistów (Junger-Tass i Decker, 2006). Skutkiem – a zarazem impulsem do dalszego zainteresowania – może być też przyjęcie nowych rozwiązań prawnych, które mogą wynikać z chęci lub potrzeby zmiany (potrzeby rzeczywistej lub wynikającej z nieusprawiedliwionych przekonań, że przestępczość nieletnich rośnie, chociaż w rzeczywistości od lat odnotowuje się jej istotny spadek; Bernasiewicz i Noszczyk-Bernasiewicz, 2020). Uchwalona rok temu Ustawa z dnia 9 czerwca 2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich (Dz.U. 2022 poz. 1700; dalej: ustawa lub uwrn) skłania nie tylko do analizowania jej rozwiązań oraz możliwości, jakie stwarza, ale i do spojrzenia na problem w szerszym, nie tylko krajowym kontekście.

Podstawowe kwestie to charakter podejmowanych reakcji prawnych oraz rozważenie, jakie reakcje wobec nieletnich będą najwłaściwsze i najskuteczniejsze. Za takie uznaje się w szczególności programy oparte na idei sprawiedliwości naprawczej. Warto zatem przeanalizować – także w odniesieniu do nowych polskich uregulowań – w jakich sytuacjach można je stosować oraz jak je tworzyć i rozwijać. Najpierw jednak należy krótko wyjaśnić, czym jest sprawiedliwość naprawcza i jej programy, nie wdając się w rozważania i dyskusje, czy jest ona ideą, filozofią, teorią czy paradygmatem. Dlatego najlepiej odwołać się do jej praktycznych definicji w dokumentach międzynarodowych. Oto najnowsza, zawarta w pkt 3 Rekomendacji Komitetu Ministrów Rady Europy z 2018 r.:

Sprawiedliwość naprawcza jest procesem, który umożliwia osobom pokrzywdzonym przez przestępstwo, oraz tym odpowiedzialnym za pokrzywdzenie, jeżeli dobrowolnie wyrażają zgodę, aby przy pomocy przeszkolonej i bezstronnej osoby trzeciej (dalej zwanym „facylitorem”) aktywnie uczestniczyć w rozwiązaniu kwestii wynikłych w konsekwencji popełnienia tego przestępstwa. (Rekomendacja Nr CM/Rec(2018)8 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich dotycząca sprawiedliwości naprawczej w sprawach karnych)

Dalej znajdujemy wyjaśnienie, że sprawiedliwość naprawcza najczęściej przyjmuje formę dialogu (bezpośredniego lub pośredniego) między ofiarą a sprawcą przestępstwa, do którego można – jeżeli jest to właściwe – włączyć inne osoby bezpośrednio czy pośrednio dotknięte przez przestępstwo. Dialog ten może być realizowany w różnych modelach, w szczególności mediacji, konferencji grup rodzinnych lub środowiskowych, kręgów lub zgromadzeń orzekających. Ideę sprawiedliwości

naprawczej można realizować również w inny sposób, gdy do dialogu między sprawcą i ofiarą nie dochodzi, o czym mówi pkt 59 Rekomendacji:

Pomimo, że charakterystyczną częścią sprawiedliwości naprawczej jest dialog pomiędzy stronami, to wiele interwencji, które nie uwzględniają dialogu pomiędzy ofiarą a sprawcą przestępstwa, wciąż może być organizowanych i prowadzonych w sposób, który jest bliski zasadom sprawiedliwości naprawczej. Takie interwencje obejmują innowacyjne podejścia do naprawienia szkody, polepszenia sytuacji ofiary przestępstwa oraz integracji sprawcy przestępstwa. Na przykład, społeczne fundusze lub rady do spraw naprawienia szkody, bezpośrednie odszkodowania dla ofiar przestępstw, programy wsparcia ofiar i świadków przestępstw, kręgi wsparcia dla ofiar przestępstw, społeczności terapeutyczne, kursy uwrażliwiające na sytuację ofiar przestępstw, edukacja dla więźniów lub sprawców przestępstw, sądy specjalistyczne, kręgi pomocy lub odpowiedzialności, rytuały reintegracyjne dla przestępców, projekty uwzględniające sprawców przestępstw, ich rodziny lub inne osoby poszkodowane, mogą być prowadzone w sposób naprawczy, jeżeli podejmowane są zgodnie z podstawowymi zasadami sprawiedliwości naprawczej. (Rekomendacja Nr CM/Rec(2018)8 Komitetu Ministrów Rady Europy)

Trzeba dodać, że zachęty do praktycznego wykorzystywania sprawiedliwości naprawczej wobec dzieci i młodych ludzi znajdują się w niemal wszystkich międzynarodowych dokumentach dotyczących zwłaszcza nieletnich, którzy weszli w konflikt z prawem (Czarnecka-Działuk, 2022). Należy jednak podkreślić, że konflikt z prawem to często także konflikt z konkretnymi osobami lub instytucjami i trzeba na niego patrzeć w szczególności pod względem zabezpieczenia ich interesów lub potrzeb. Nie powinno się postrzegać programów sprawiedliwości naprawczej tylko jako nowego sposobu oddziaływania na nieletnich i reagowania na ich przestępczość. To jest też sposób reagowania na pokrzywdzenie przez nieletniego. Jest to tym bardziej istotne, że pozycja pokrzywdzonego w uwrn jest nadal raczej słaba – nie ma on nawet statusu strony postępowania (Czarnecki, 2021). Ponadto wskazuje się – także w pkt 15 cytowanej Rekomendacji – że sprawiedliwość naprawcza nie powinna być tworzona lub oferowana w celu promowania interesów ofiary albo sprawcy przestępstwa. Powinna raczej zapewnić neutralną przestrzeń, w której wszystkie strony są zachęcane i wspierane w wyrażeniu potrzeb, które powinny być zaspokojone w jak najszerszy sposób. Rekomendacja zawiera regulację odnoszącą się do uczestniczących w sprawiedliwości naprawczej dzieci w obu rolach – „jako ofiary lub sprawcy przestępstw”. Regulację tę zawiera pkt 24 Rekomendacji dotyczący prawa uczestniczenia w procesie sprawiedliwości naprawczej rodziców, opiekunów

lub innych odpowiednich dorosłych osób, aby upewnić się, że przestrzega się praw dzieci. Dlatego też warto postrzegać ją jako instytucję będącą szansą zarówno dla młodych ludzi, którzy wyrządzili komuś krzywdę, jak i dla dzieci krzywdzonych. Podkreśla to zwłaszcza Gal (2022), która wskazuje, że do obu tych grup młodych ludzi warto stosować *Needs-Rights-Model* wypracowany wcześniej dla dzieci będących ofiarami przestępstw, o którym jeszcze będzie mowa.

Skoro jednak niniejszy numer kwartalnika *Dziecko Krzywdzone* koncentruje się na nieletnich sprawcach, wypada przyjąć ich perspektywę.

Miejsce sprawiedliwości naprawczej wśród modeli traktowania nieletnich

Podejście do problemu reagowania na przestępczość nieletnich ulega zmianom, jednak pojawiające się nowe trendy nie oznaczają całkowitego zastępowania wcześniejszych. W piśmiennictwie zwracano jednak uwagę na pewne kierunki ewolucji – „od represji do opieki” (Cieślak, 1973) – od łagodniejszego karania jako „małych dorosłych” priorytyzującego formalne reakcje odnoszone do popełnionego czynu (model sprawiedliwościowy) przez kierowanie się potrzebą otoczenia nieletnich opieką i ich wychowania (model opiekuńczy) oraz dostrzeganie, że nieletni sprawcy są często sami ofiarami zaniedbań, tragicznych niekiedy uwarunkowań życiowych, przemocy, skupianie się na stwierdzaniu i kontrolowaniu psychosocjalnych deficytów (model neoliberalno-korekcyjny), skupianie się na przysługujących dzieciom prawach, do idei uczenia odpowiedzialności za czyny (*responsibilization*) po powracanie do odplaty (*punitive turn*; Dünkel, 2014). Można powtórzyć za Smithem (2005), że wciąż jesteśmy niepewni, czy traktować młodych przestępców jak dzieci wymagające pomocy i pokierowania czy jak moralnie odpowiedzialne osoby, które zasługują na ukaranie.

To, jak wyjaśnia się zjawisko przestępczości nieletnich, jak uzasadnia się reakcję na nią i jakie są uwarunkowania oraz tradycje w poszczególnych państwach, wpływa na powstanie rozmaitych rozwiązań i modeli wymierzania sprawiedliwości nieletnim. Analizowało i opisywało je wielu autorów (Dünkel, 2014; Staniaszek, 2013; Stańdo-Kawecka, 2007; Walczak-Żochowska, 1988). Ścieranie się różnych, często przeciwstawnych tendencji zaowocowało tym, że istniejące realnie modele wymiaru sprawiedliwości dla nieletnich cechuje niezwykła złożoność, określana w piśmiennictwie jako *complexity, contestation and hybridity*. Obrazowo ujęli to Goldson i Muncie (2009):

Naukowe dyskusje o ochronie dzieci, naprawianiu, karaniu, ochronie społeczeństwa, odpowiedzialności, sprawiedliwości, ograniczaniu, dobru, retribucji, diversion, prawach człowieka, które przecinają się i krążą w nieskończenie niełatwy i pełen sprzeczności sposób - co odzwierciedla konflikt i niejasności obciążające od dawna społeczne konstrukcje zachodnich wymiarów sprawiedliwości dla nieletnich.

Trudno jednoznacznie wskazać dominującą tendencję w reagowaniu na przestępczość nieletnich, choć od wielu lat dostrzega się ograniczanie podejścia opiekuńczego (Dünkel, 2010; Junger-Tass i Decker, 2006). Coraz większe uznanie zyskuje model sprawiedliwości naprawczej dla nieletnich, a proponowane w nim podejście jest określane jako droga wyjścia z impasu ścierania się sposobów reagowania na przestępczość nieletnich („trzecia droga”) mogąca ukierunkować oraz rozwinąć modele odpowiedzialności i postępowania z nieletnimi. Szansą jest wyznaczanie nowych kierunków proponujących ograniczanie do minimum formalnej interwencji, sięganie po środki mające uwzględniać zarówno potrzeby nieletnich, jak i osób przez nich pokrzywdzonych oraz społeczeństwa – *balanced approach*, koncepcji *positive juvenile justice*, kładącej nacisk na promowaniu pozytywów (budowanie umiejętności, doświadczenia prospołeczne, indywidualne mocne strony), a nie priorytetyzowanie zapobiegania negatywnym czynnikom (Case i Heines, 2018). Te nowe kierunki uwzględniają założenia paradygmatu sprawiedliwości naprawczej. W wyniku międzynarodowych badań wypracowano Europejski Model Sprawiedliwości Naprawczej dla Nieletnich (Chapman i in., 2015a), którego pierwszym postulatem jest, aby rządy państw przy przygotowywaniu regulacji prawnych i polityki rozważyły umożliwienie stosowania sprawiedliwości naprawczej jako preferowanej metody zajmowania się krzywdami wyrządzanymi przez dzieci i młodych ludzi. Inne współistniejące metody także mogą zyskać dzięki uwzględnianiu zasad i wartości sprawiedliwości naprawczej, jako że spełnia ona również zadania istotne w każdym z nich (tylko lepiej). Walgrave (2022) wskazuje, że w odniesieniu do modelu retributywnego jest to uczenie odpowiedzialności (ale w sposób aktywny), stawianie granic społecznej tolerancji (ale eksponując krzywdy wyrządzone jednostce i społeczności) oraz przywracanie równowagi naruszonej przestępstwem (ale przez równoważeniu wyrządzonego zła pozytywnym działaniem). Z kolei dla modelu bazującego na resocjalizacji istotne jest, że w badaniach udowodniono osiągnięcie celów wychowawczych i ograniczanie powrotności do przestępstwa nieletnich uczestniczących w programach sprawiedliwości naprawczej.

Dlaczego i jak rozwijać programy sprawiedliwości naprawczej

Pytanie, „co działa” wobec nieletnich oraz co i kiedy jest najskuteczniejszą reakcją na ich naganne zachowanie, jest przedmiotem wielu badań i analiz (Pappas i Dent, 2023). Kluczowymi kwestiami – poza tworzeniem systemu zapobiegania – jest zindywidualizowanie i elastyczność stosowania różnych środków. Procesy sprawiedliwości naprawczej to umożliwiają, gdyż – jak podkreśla Gal (2022) – są „szyte na miarę” każdego konkretnego przypadku.

Jeśli chodzi o porównywanie efektywności poszczególnych omawianych kierunków reakcji, to żaden z nich nie działa w pełni tak, jak tego oczekiwano. Skuteczność sprawiedliwości naprawczej była też przedmiotem tak wielu badań, że do analizy i podsumowania ich wyników, konieczne są metaanalizy i metasyntezy (Latimer i in., 2005; Maryfield i in., 2020; Suzuki i Yuan, 2021).

Wskazywano i udokumentowano jednak jej potencjał oraz osiągnięte korzyści. Pedagodzy i psychologowie zwracają uwagę na możliwość osiągnięcia efektów wychowawczych wobec istnienia w praktykach restoratywnych elementów różnych metod wychowawczych. Reakcje naprawcze wyraźnie pokazują nieletnim związek między ich działaniem i wywołanymi skutkami, czego nie ma tradycyjnym reagowaniu, gdzie brak jest związku między reakcją a tym, co ją uruchomiło. Programy sprawiedliwości naprawczej uczą aktywnego brania odpowiedzialności za spowodowane krzywdy lub szkody, ułatwiają rozwój emocjonalny i społeczny, przyczyniają się do zmiany myślenia o samym sobie jako o kims, kto jest w stanie naprawić wyrządzone zło (lub przynajmniej je zrekompensować zrobieniem czegoś dobrego), przekonania, że nieletni przyswoi sobie zasady życia w społeczeństwie, przebywając poza nim w instytucji, w której może pozostawać zupełnie bierny lub samemu czuć się pokrzywdzonym (Czarnecka-Działuk, 2022; Pospiszyl, 2012). Listy korzyści dla nieletniego i dla osoby pokrzywdzonej, jakie daje podejście restoratywne, są długie. Krzywdzący ma szansę „bycia właścicielem” swojej odpowiedzialności, możliwość zrozumienia, jaki wpływ na innych miało jego działanie, i doznania ulgi dzięki wyjaśnieniu tego, co się wydarzyło i wyrażeniu emocji, okazję do przeproszenia i zadośćuczynienia – czasem praktycznie naprawiając szkodę, czasem poprzez list czy prezent, a także szansę rozwiązania istniejącego konfliktu i przemyślenia zachowania w przyszłości w świetle tego, co miało miejsce w trakcie restoratywnego spotkania. Skrzywdzony może zostać włączony w reakcję systemu sprawiedliwości, dowiedzieć się czegoś o sprawcy, potwierdzić, co się wydarzyło, i uzyskać wyjaśnienie, dlaczego tak się stało, wyrazić swoje uczucia, powiedzieć osobie wyrządzającej krzywdę

o skutkach jej zachowania, uzyskać odpowiedź na pytania, których może udzielić tylko sprawca, możliwość uzyskania przeprosin lub naprawienia szkody, zapewnienia, że takie zdarzenie już się nie powtórzy, a także szansę odzyskania kontroli i siły utraconej w jego wyniku. Dla obu stron korzyścią ze spotkania może być przerwanie powtarzających się zachowań (np. *bullyingu* lub prześladowania) i umocnienia łączących ich związków (odbudowania wcześniejszej przyjaźni). Wszyscy mają szansę dowiedzieć się o swoich potrzebach i życzeniach oraz nauczyć się rozwiązywania konfliktów w sposób pokojowy i efektywny. Może dojść do zmniejszenia skutków przestępstwa dla wszystkich stron, do naprawienia stosunków w społeczności i do zmniejszenia powrotności do przestępstwa (EFRJ, 2017). Korzyści może odnieść też wymiar sprawiedliwości – oszczędność czasu i środków finansowych, zwiększone prawdopodobieństwo, że nieletni nie stanie ponownie przed sądem, polepszenie opinii o sądownictwie wśród osób zadowolonych ze skierowania sprawy do programu sprawiedliwości naprawczej oraz z jego przebiegu i wyniku.

Na przekonujące wyniki badań naukowych powołano się, w szczególności, w konsyderantach cytowanej Rekomendacji dotyczącej sprawiedliwości naprawczej. Wskazano na efektywność sprawiedliwości naprawczej w szerokim znaczeniu, w tym na poprawę sytuacji ofiary przestępstwa (zwłaszcza dzięki wysokim odsetkom zawieranych i wykonywanych ugód), zaprzestanie popełniania przestępstwa przez sprawcę oraz satysfakcję uczestników procesu sprawiedliwości naprawczej (nawet przekraczające 90%). Jeśli chodzi o wykazywany w wielu badaniach spektakularny efekt zapobiegania recydywie, której ryzyko bywa mniejsze nawet o ponad 30% w stosunku do stosowania tradycyjnych sądowych środków oddziaływania, badacze stawiają sobie coraz bardziej szczegółowe pytania. Na przykład zastanawiają się, czy tak istotnie mniejsza powrotność do przestępstwa po zastosowaniu środków naprawczych niż tradycyjnych reakcji nie wynika z wstępnej autoselekcji (*self-selection*; w programach sprawiedliwości naprawczej biorą udział osoby, które się same na to zdecydowały, więc mogą być bardziej zmotywowane do wprowadzenia zmian). Na podstawie badań nie przesądzono jednak o istnieniu takiej zależności. Badacze sprawdzają także, czy w procedurach naprawczych nie dochodzi do ograniczania praw nieletnich ani pokrzywdzonych oraz nierespektowania przyjętych zasad i wartości, a także czy osoby w młodym wieku mają wystarczające możliwości w zakresie empatii i podejmowania działań mogących zadośćuczynić (Chapman, 2022).

Potencjał sprawiedliwości naprawczej nie jest w większości państw w pełni wykorzystywany. Dlatego powstaje wiele publikacji o tym, jak tworzyć i prowadzić programy sprawiedliwości naprawczej, opartych na doświadczeniach krajów, które mają najwięcej doświadczeń w tym zakresie. Przykładem może

być dostępna w internecie książka będąca owocem Europejskiego Badania w zakresie Sprawiedliwości Naprawczej wobec nieletnich, zorganizowanego przez Międzynarodowe Obserwatorium Wymiaru Sprawiedliwości dla Nieletnich (*International Juvenile Justice Observatory – IJJO*) i Europejską Radę ds. Wymiaru Sprawiedliwości Wobec Nieletnich (*European Council for Juvenile Justice – ECJJ*) pt. *Toolkit for Professionals: Implementing a European Model for Restorative Justice with Children and Young People* (Chapman i in., 2015b). Znajdujemy w niej „zestaw narzędzi”, tj. praktyczne wskazówki dotyczące wdrażania różnorodnych programów sprawiedliwości naprawczej. Ujęto je jasno, w formie pytań i odpowiedzi w punktach, w odniesieniu do różnych obszarów i form stosowania sprawiedliwości naprawczej wobec młodych ludzi. Na przykład wskazówki odnoszące się do wymiaru sprawiedliwości to odpowiedzi na pytania, wobec kogo i kiedy można ją stosować, jak ją zainicjować i jak upewnić się, że dobrze działa.

W części dla prowadzących programy przedstawiony jest zrównoważony model sprawiedliwości naprawczej (*balanced model of restorative justice*) i odpowiedzi na pytania, jaka jest rola tych osób, kto powinien być włączony w proces wymiaru sprawiedliwości, jak zachęcić do niego strony, jak przygotować dzieci i młodych ludzi do uczestniczenia w procesie, jaką formę (mediację, konferencję, kręgi) w konkretnej sytuacji wybrać i jak każdą z nich prowadzić oraz jak rozwijać swoje umiejętności i wiedzę. W podsumowaniu znalazły się wskazania, dlaczego i jak wspierać sprawiedliwość naprawczą.

Kolejne badania, przeprowadzone przez IJJO we współpracy z wieloma partnerami i sfinansowane przez Unię Europejską, zaowocowały opracowaniem praktycznego przewodnika o stosowaniu sprawiedliwości naprawczej wobec dzieci (IJJO, 2018). Opisano w nim kontekst dzieci w sprawiedliwości naprawczej, międzynarodowe standardy i obiecujące praktyki jej stosowania (skupiając się na przykładach Belgii, Irlandii Północnej i Finlandii). Zawiera on rekomendacje dotyczące włączania dzieci w praktyki sprawiedliwości naprawczej: dostępności programów dobrej jakości, konieczności szkolenia mediatorów w zakresie praw dzieci, ich potrzeb i komunikowania się z nimi, dostarczania pełnych informacji umożliwiających podjęcie dobrowolnej decyzji o uczestniczeniu, ukierunkowania na dobro dziecka, zapewniania bezpieczeństwa podczas procesu restoratywnego, możliwości różnych form uczestniczenia, stosowania przyjaznym dzieciom technik i uzgodnień, proporcjonalności wyników procesu, włączania społeczności, zbierania danych i prowadzenia badań. Sformułowano też przydatne zalecenia dotyczące tworzenia i stosowania programów pilotażowych.

Warto przytoczyć heurystyczne wskazania stosowania sprawiedliwości naprawczej sformułowane przez Gal (2022):

- holistyczne postrzeganie dzieci-ofiar nie tylko przez pryzmat ich wiktylizacji, a sprawców jako tych, którzy popełnili zły czyn, a nie jak przestępców;
- dopasowanie procesu do potrzeb konkretnych młodych osób (*tailored-made process*), uwzględniając kwestie emocjonalne, rozwój intelektualny i potrzeby;
- traktowanie dzieci jak partnerów, zachęcając ich do wyrażania swoich opinii jako najlepiej znających swoje potrzeby i życzenia;
- uczestniczenie dziecka w dogodnej formie w każdym etapie procesu;
- oddawanie głosu dzieciom, aby nie przejmowali go towarzyszący im dorośli;
- zasada *let go* – przeciwdziałanie tendencji wyłączenia dzieci z procesu decyzyjnego, aby je chronić przed kolejnym pokrzywdzeniem, trudne doświadczenia nie muszą być bowiem krzywdzące (zasada ta oznacza też pozwolenie dziecku na „podjęcie ryzyka” restoratywnego spotkania, będąc przy nim „na wyciągnięcie ręki”);
- traktowanie samego procesu, nie tylko jego rezultatu, jako celu – niezależnie od wyniku jest doświadczeniem, umożliwiającym wyrażenie uczuć, oczekiwań i podejmowania decyzji;
- dodające siły wsparcie adwokackie – dbanie o korzystne rozwiązanie dla swojego klienta w taki sposób, aby dziecko było na pierwszej linii, nie dominowanie go w dialogu i unikanie prawniczego żargonu.

Te wskazania mogą być w praktyczny sposób urzeczywistniane w zalecanym podejściu *Needs-Rights Model*, odnoszącym się i do dzieci krzywdzonych i do nieletnich sprawców pokrzywdzeń (Gal, 2022).

Nie do przecenienia jest kwestia specjalnego szkolenia osób prowadzących programy sprawiedliwości naprawczej z udziałem dzieci. Obejmować ono powinno – jak wspomniano – nie tylko wiedzę o prawach dziecka, ale również przećwiczenie przydatnych technik, ułatwiających komunikację i zachęcających do aktywności – używanie prostego języka, zadawania w odpowiedni sposób pytań, posługiwanie się rysowaniem, klockami czy figurkami lub kartami emocji. Przykładem może być Letnia Szkoła Europejskiego Forum na rzecz Sprawiedliwości Naprawczej (*European Forum for Restorative Justice* – EFRJ) o przyjaznej dziecku sprawiedliwości naprawczej, zorganizowana w 2019 r. we współpracy z Wydziałem Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego, Pomorskim Stowarzyszeniem Kuratorów, Polskim Centrum Mediacji oddział Trójmiasto i Gdańskim Centrum Mediacji Szkolnych i Rówieśniczych¹.

1 Informacje, zdjęcia i film na stronie: <https://www.euforumrj.org/en/summer-school-2019>.

Miejsce dla sprawiedliwości naprawczej w ustawie o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich

Warto rozważyć, jakie idee można odnaleźć w nowych polskich przepisach dotyczących nieletnich. Sam tytuł uwrn może sugerować dominowanie elementów modelu opiekuńczo-wychowawczego, bo jest w nim „wspieranie i resocjalizacja nieletnich”. Podobnie w preambule wskazuje się na prawo nieletnich do szczególnej troski i pomocy. Jeszcze przed uchwaleniem ustawy wskazywano jednak, że zaproponowane rozwiązania zaostrzają odpowiedzialność nieletnich i że przewidziane w niej rozwiązania przywodzą na myśl pociąganie do odpowiedzialności, a nawet karanie (Dobijański, 2022; Jabłońska, 2022; Piotrowiak, 2022). Zawierają więcej elementów charakterystycznych dla modelu jurydycznego niż ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich z 1982 r., której charakter oceniano jako opiekuńczy, wychowawczy i resocjalizacyjny. Zawierała ona jednak także pewne elementy charakterystyczne dla modelu jurydycznego, jak możliwość orzekania najbardziej radykalnego środka poprawczego tylko wobec sprawców czynów karalnych. W uwrn, choć jej charakter – jak podkreśla Konarska-Wrzosek (2022) – jest nadal opiekuńczo-wychowawczo-ochronny, a nie oparty na modelu ponoszenia odpowiedzialności przez nieletnich za naganne, społecznie szkodliwe zachowania (inaczej mówiąc, jest ukierunkowany na wychowanie, a nie karanie [Konarska-Wrzosek i in., 2023]), to jednak znajdujemy elementy charakterystyczne dla modeli bazujących na pociąganiu nieletnich do odpowiedzialności. Są nimi w szczególności uczynienie zasadą stosowanie w przypadku popełnienia wymienionych najpoważniejszych rodzajów czynów najbardziej radykalnego środka – umieszczenia w zakładzie poprawczym, a także możliwość jego przedłużenia aż do ukończenia 24 r.ż. Jeszcze w okresie prac parlamentarnych nad uwrn wskazywano na punitywne i populistyczny charakter tych rozwiązań (Dobijański, 2022; Jabłońska, 2022). Z drugiej strony, jest w niej pewna przestrzeń dla sprawiedliwości naprawczej (Czarnecka-Działuk, 2022). Przed wszystkim istnieje nadal możliwość skierowania sprawy nieletniego do mediacji między pokrzywdzonym i nieletnim. Choć mediacja zniknęła z przepisów ogólnych i pojawia się dopiero w art. 57 uwrn, co czyni ją mniej widoczną, to można rozważać pogląd, że jej usytuowanie w rozdziale mówiącym o postępowaniu może mieć praktyczne znaczenie. Warto pamiętać o możliwości skierowania sprawy do organizacji społecznej lub instytucji (art. 7 pkt 6 uwrn), co może wiązać się ze stosowaniem programów sprawiedliwości naprawczej, np. mediacji rówieśniczej lub szkolnej.

Dalej, ustawa przewiduje stosowanie środków, które mogą mieć restoratywny charakter, jeśli będzie się je wykonywać w duchu sprawiedliwości naprawczej.

W szczególności dotyczy to różnych zobowiązań do określonego postępowania, które może orzec sąd rodzinny – do przeproszenia pokrzywdzonego, zadośćuczynienia za wyrządzoną krzywdę, naprawienia szkody (w całości lub w części) czy wykonania prac społecznych. Charakter naprawczy mogą mieć również środki oddziaływania wychowawczego, jakie może – za zgodą rodziców i nieletniego – zastosować dyrektor szkoły w sytuacjach wskazanych w art. 4 pkt 4 uwrn (gdy nieletni wykazuje przejawy demoralizacji lub dopuścił się czynu karalnego na terenie szkoły lub w związku z realizacją obowiązku szkolnego lub obowiązku nauki – nie dotyczy to czynu zabronionego wyczerpującego znamiona przestępstwa ściganego z urzędu lub przestępstwa skarbowego). Dotyczy to również stosowania środków oddziaływania wychowawczego przez organ uprawniony do przeprowadzania czynności wyjaśniających (art. 4 pkt 5 uwrn). To, jak rozumieć „charakter naprawczy” wykonywanego środka, najlepiej wyjaśnić, sięgając znów do wspomnianej Rekomendacji Komitetu Ministrów Rady Europy z 2018 r. – „Praktyki, które nie uwzględniają dialogu pomiędzy ofiarami a sprawcami przestępstw mogą wciąż służyć lub być w bliski sposób prowadzone zgodnie z podstawowymi zasadami sprawiedliwości naprawczej” (pkt 8). Są nimi zwłaszcza wyrażenie dobrowolnej i świadomej zgody, którą można wycofać, poufność i potwierdzenie przez sprawcę podstawowych faktów (co nie oznacza przyznania się do winy). W przepisach uwrn dotyczących stosowania środków oddziaływania wychowawczego nie wspomina się o możliwości wycofania zgody, a ich charakter oceniany był raczej jako sankcja (Czarnecka-Działuk, 2022; Piotrowiak, 2022). Warto dodać, że sprawiedliwość naprawcza może być uwzględniana także przy wykonywaniu najczęściej stosowanego środka wychowawczego – nadzorze kuratora, co zostało ujęte w pkt 58 Rekomendacji:

W przypadku skazania obejmującego nadzór kuratorski oraz wsparcie ze strony kurateli sądowej, sprawiedliwość naprawcza może mieć miejsce przed albo w trakcie nadzoru kuratorskiego lub wspierania, również w trakcie planowania wykonania wyroku. Zastosowanie sprawiedliwości naprawczej równoległe do planowania wykonania wyroku umożliwiłoby wzięcie pod uwagę ugody zawartej w wyniku procesu sprawiedliwości naprawczej w trakcie podejmowania decyzji dotyczących nadzoru kuratora oraz planów pomocy.

Przepisy uwrn dotyczące mediacji i możliwości realizowania w inny sposób sprawiedliwości naprawczej trudno uznać za wystarczające oraz spełniające postulaty nauki i praktyki oraz wszystkie formułowane na forum międzynarodowym standardy. Przede wszystkim zrezygnowano z wymagania ukończenia przez mediujących w sprawach nieletnich specjalnego, standaryzowanego szkolenia. Jest to sprzeczne

nie tylko z postulatami fachowości zamieszczonymi w wielu międzynarodowych dokumentach, w tym w pkt 42 Rekomendacji:

Facylitatorzy powinni przejść wstępne szkolenie przed podjęciem działań w zakresie sprawiedliwości naprawczej jak również szkolenie w trakcie ich prowadzenia. Szkolenie powinno zapewnić im wysoki standard kompetencji, uwzględniając umiejętności rozwiązywania konfliktu, specjalne wymagania dotyczące pracy z ofiarami i sprawcami przestępstw oraz osobami szczególnie narażonymi na zranienie, oraz podstawową wiedzę o wymiarze sprawiedliwości w sprawach karnych. Osoby pracujące w wymiarze sprawiedliwości w sprawach karnych, które kierują sprawy do procesu sprawiedliwości naprawczej, powinny również odbyć podobne szkolenie.

ale i z przepisem wiążącej Polskę Dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29/UE z dnia 25 października 2012 r. ustanawiającej normy minimalne w zakresie praw, wsparcia i ochrony ofiar przestępstw oraz zastępującą decyzję ramową Rady 2001/220/WsiSW, która zobowiązuje do odpowiedniego przeszkolenia wszystkich osób, które stykają się z pokrzywdzonymi. Brakuje też jasnego uregulowania pewnych kwestii, które zawierało uchylone Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 18 maja 2001 r. w sprawie postępowania mediacyjnego w sprawach nieletnich, a które nie są ujęte ani w ustawie, ani w Kodeksie postępowania cywilnego, do których uwrn odsyła (Czarnecka-Działuk, 2022). Brakuje niektórych gwarancji – np. zabezpieczającego poufność mediacji zakazu przestępczości mediatora co do faktów, o których dowiedział się w trakcie mediacji czy też zabezpieczających zasadę bezstronności przepisów o wyłączeniu w określonych sytuacjach mediatora (takie regulacje zawiera Kodeks postępowania karnego).

Nowe uregulowania odnoszące się do sprawiedliwości naprawczej były już przedmiotem uwag i komentarzy (Czarnecka-Działuk, 2022; Konarska-Wrzosek, 2022). Dlatego warto tu skupić się na sposobach rozwijania programów sprawiedliwości naprawczej mimo niedoskonałości regulacji prawnych, wykorzystując istniejące możliwości. Przede wszystkim warto dążyć do częstszego stosowania mediacji w sprawach nieletnich (Staniaszek, 2018) – liczba spraw nieletnich kierowanych do mediacji, nieprzekraczająca 300 rocznie, jest zdumiewająco mała wobec dobrych efektów odnotowanych jeszcze w programie eksperymentalnym (Zalewski i Păroșanu, 2015). Odsetek osób przyjmujących propozycję mediacji wyniósł wówczas ponad 83%, odsetek zawartych i wykonanych ugód, odpowiednio – ponad 92 i 94%, a odsetek zadowolenia uczestników mediacji wyrażone w wywiadach – ok. 95%. Ponadto odnotowano niewielki odsetek nieletnich, którzy popełnili ponownie czyn karalny w okresie katamnezy wynoszącym od 1 do 2,5 roku (14,4%),

a także tych, którzy w dorosłości weszli w konflikt z prawem (w okresie 10 lat tylko 36,2%; Czarnecka-Działuk, 2022).

Oczywistym postulatem, jakże często powtarzanym, jest popularyzowanie mediacji w społeczeństwie, zwłaszcza wśród młodych ludzi, aby w razie zaistnienia konkretnej sytuacji wiedzieli, że mogą rozważać złożenie wniosku o jej przeprowadzenie. Drugim niejednokrotnie wskazywanym sposobem jest zainteresowanie mediacją sędziów i kuratorów rodzinnych, w szczególności przez szkolenie obejmujące warsztaty, prezentację dobrych praktyk i konkretnych przypadków. Korzystne jest to, że w obecnym stanie prawnym kuratorzy – wykazujący od lat zainteresowanie mediacją i sprawiedliwością naprawczą – nie są już pozbawieni możliwości prowadzenia mediacji, ale trzeba przyjąć zasadę, że nie może dotyczyć to spraw, w które byli zaangażowani, aby nie budziło to wątpliwości co do ich bezstronności czy neutralności.

Warto dążyć do udoskonalenia przepisów umożliwiających wdrażanie różnych programów sprawiedliwości naprawczej, nie tylko mediacji, ale przede wszystkim trzeba wykorzystywać istniejące możliwości. Zaangażowanie praktyków, zajmujących się nieletnimi sprawcami i pokrzywdzonymi młodymi ludźmi – w różnych instytucjach i organizacjach – może być przeciwwagą dla niedoskonałości przepisów. Dobrze, aby chcieli zdobywać potrzebne umiejętności – nawet, gdy przepisy tego nie wymagają – więc należy stwarzać im taką możliwość. Ważne są inicjatywy oddolne, tworzenie nowatorskich programów realizujących zasady i wartości sprawiedliwości naprawczej. Trzeba gromadzić dane o ich stosowaniu, prowadzić badania – w szczególności obejmujące satysfakcję uczestników programów, przedstawiać przykłady dobrych praktyk a zwłaszcza konkretne przypadki, bo one mają moc przekonania sceptyków i dalszego motywowania praktyków. Warto też czerpać z doświadczeń innych państw, w tym także z licznych publikacji i materiałów dostępnych w internecie, choćby tych wcześniej wspomnianych.

E-mail autorki: beata.czarnecka-dzialuk@prawo.ug.edu.pl.

Bibliografia

- Bernasiewicz, M. W., Noszczyk-Bernasiewicz, M. (2020). Przepępczość nieletnich w USA i w Polsce na podstawie wybranych statystyk kryminalnych. *Archiwum Kryminologii*, 42(2), 207–238. <https://doi.org/10.7420/AK2020B>
- Case, S., Haines, K. (2018). Transatlantic 'Positive Youth Justice': a distinctive new model for responding to offending by children? *Crime Prevention and Community Safety*, 20, 208–222. <https://doi.org/10.1057/s41300-018-0046-7>
- Chapman, T. (2002). Restorative practises can steal the rights of children too – The importance of value-led and evidence-based standards, W: A. Wolthuis, T. Chapman (red.), *Restorative Justice from a Children's Rights Perspective*. Eleven International Publishing.
- Chapman, T., Gellin, M., Aertsen, I., Anderson, M. (2015a). *European Research on Restorative Juvenile Justice, vol. 2: Protecting Rights, Restoring Respect and Strengthening Relationships: A European Model for Restorative Justice with Children and Young People*. International Juvenile Justice Observatory. <https://core.ac.uk/download/pdf/34658674.pdf>
- Chapman, T., Gellin, M., Anderson, M. (2015b): *Toolkit for Professionals: Implementing a European Model for Restorative Justice with Children and Young People*. International Juvenile Justice Observatory. https://childhub.org/sites/default/files/library/attachments/vol_iii_-_toolkit_-_european_research_on_restorative_juvenile_justice.pdf
- Cieślak, M. (1973). Od represji do opieki (rzut oka na ewolucję zasad odpowiedzialności nieletnich), *Palestra*, 17(1), 26–48.
- Czarnecka-Działuk, B. (2022). Czy zmieni się przestrzeń dla mediacji w sprawach nieletnich? *Forum Polityki Kryminalnej*, 2(4), 1–16.
- Czarnecki, P. (2021). Status pokrzywdzonego w postępowaniu z nieletnimi. *Przegląd Sądowy*, 1, 59–72.
- Dobijański, M. (2022). *Opinia do ustawy o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich (druk senacki nr 741)*. Kancelaria Senatu.
- Dünkel, F. (2014). Juvenile Justice Systems in Europe – Reform developments between justice, welfare and 'new punitiveness'. *Kriminologijos Studijos*, 1, 31–76.
- EFRJ. (2017). *Effectiveness of restorative justice practices. An overview of empirical research on restorative justice practices in Europe*. <https://www.eforumrj.org/sites/default/files/2019-11/a.2.7.-effectiveness-of-restorative-justice-practices-2017-efrj.pdf>

- Gal, T. (2022). Child victims and child perpetrators in restorative justice – A Needs-Rights Model. W: A. Wolthuis, T. Chapman (red.), *Restorative Justice from a Children's Rights Perspective*. Eleven International Publishing.
- Goldson, B., Muncie, J. (2009). *Youth crime and juvenile justice: Juvenile corrections*, vol. 2. Sage
- IJJO. (2018). *Practical Guide. Implementing Restorative Justice with Children*. International Juvenile Justice Observatory. https://www.oijj.org/sites/default/files/archivospaginas/implementing_practical_guide_eng.pdf
- Jabłońska, K. (2022, 21 lipca). *Karanie, Nie wychowywanie. Czy nową ustawę o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich pisał ktoś zatrudniony w więzieniu?* Więż.pl. <https://wiez.pl/2022/07/21/karanie-nie-wychowywanie>
- Junger-Tass, J., Decker, S. H. (2006). *International Handbook of Juvenile Justice*. Springer.
- Kennedy, J. L. D., Tuliao, A. P., Flower, K. N., Tibbs, J. J., McChargue, D. E. (2019). Long-term effectiveness of a brief restorative justice intervention. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 63(1), 3–17. <https://doi.org/10.1177/0306624X18779202>
- Konarska-Wrzosek, V. (2022). System postępowania z nieletnimi w świetle materialnoprawnych przepisów ustawy o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich z 9.06.2022 r. W: B. Błońska, Ł. Chojniak, B. Gruszczynska, A. Kosyło, K. Witkowska-Rozpara, D. Woźniakowska-Fajst (red. nauk.), *O wolność i prawo. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Andrzejowi Rzeplińskiemu* (s. 838–853). Wolters-Kluwer Polska.
- Konarska-Wrzosek, V., Górecki, P., Kobes, P. (2023). *Wspieranie i resocjalizacja nieletnich. Komentarz*. Wolters-Kluwer Polska.
- Latimer, J., Dowden, C., Muise, D. (2005). The effectiveness of restorative justice practices: A meta-analysis. *The Prison Journal*, 85(2), 127–144. <https://doi.org/10.1177/0032885505276969>
- Maryfield, B., Przybylski, R., Myrent, M. (2020). *Research on Restorative Justice Practices*. Justice Research and Statistics Association. <https://www.jrsa.org/pubs/factsheets/jrsa-research-brief-restorative-justice.pdf>
- Pappas, L. M, Dent, A. L. (2023). The 40-year debate: a meta-review on what works for juvenile offenders. *Journal of Experimental Criminology*, 19, 1–30. <https://doi.org/10.1007/s11292-021-09472-z>
- Piotrowiak, K. (2022, July 22). *Mieszanie szkoły z systemem resocjalizacji. Prof. Marek Konopczyński tłumaczy, dlaczego to zła ustawa*. Głos Nauczycielski. <https://glos.pl/mieszanie-szkoly-z-systemem-resocjalizacji-prof-marek-konopczynski-tlumaczy-dlaczego-to-zla-ustawa>

- Pospiszył, I. (8 maja 2012). *Idea sprawiedliwości naprawczej i możliwość jej zastosowania w resocjalizacji* [referat]. Źródła innowacyjności w procesie resocjalizacji młodzieży – między ciągłością i zmianą, Warszawa, Polska [wersja drukowana referatu znajduje się w posiadaniu autorki artykułu].
- Smith, D. J. (2005). The effectiveness of the juvenile justice system. *Criminal Justice*, 5(2), 181–195. <https://doi.org/10.1177/1466802505053497>
- Staniaszek, M. (2013). Model wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich w Polsce. W: D. Müller, A. Sobczak (red.), *Rozwój i jego wspieranie w perspektywie rehabilitacji i resocjalizacji* (s. 221–242). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <https://doi.org/10.18778/7969-022-0.15>
- Staniaszek, M. (2018). (Nie)wykorzystywanie mediacji w sprawach nieletnich. *Resocjalizacja Polska*, 15, 151–162.
- Stańdo-Kawecka, B. (2007). *Prawo karne nieletnich. Od opieki do odpowiedzialności*. Wolters Kluwer Polska.
- Suzuki, M., Yuan, X. (2021). How does restorative justice work? A qualitative metasynthesis. *Criminal Justice and Behavior*, 48(10), 1347–1365. <https://doi.org/10.1177/0093854821994622>
- Walczak-Żochowska, A. (1988). *Systemy postępowania z nieletnimi w państwach europejskich: studium prawnoporównawcze*. Wydawnictwo Prawnicze.
- Walgrave, L. (2022). Beyond rhetoric on children's rights and restorative justice – A critical foreword, W: A. Wolthuis, T. Chapman (red.), *Restorative Justice from a Children's Rights Perspective*. Eleven International Publishing.
- Zalewski, W., Păroșanu, A. (2015). Poland. W: F. Dünkel, Ph. Horsfield, A. Păroșanu. *European Research on Restorative Juvenile Justice, vol. 1: Research and Selection of the Most Effective Juvenile Restorative Justice Practices in Europe: Snapshots from 28 EU Member States*. International Juvenile Justice Observatory. https://icclr.org/wp-content/uploads/2019/05/volume_i__snapshots_from_28_eu_member_states.pdf

Restorative justice programs for youth – harming and harmed

Restorative justice programs can be a good, and even preferred response to both juvenile delinquency and the harm cause by them. This is because such programs make it possible to take into account the needs and rights of both the harmed, and these who harm. They also benefit the community and the justice system. The article shows what impact restorative justice can have on concurrent models of dealing with juveniles, particularly in light of research results and international recommendations and standards. The methods for organizing and conducting restorative justice programs, that were developed because of them, were also presented. The possibilities for their implementation in Poland are indicated, in particular by analysing the provisions of the Law on the Support and Rehabilitation of Juveniles.

KEYWORDS

JUVENILE, RESTORATIVE JUSTICE, MEDIATION

Cytowanie:

Czarnecka-Działuk, B. (2023). Programy sprawiedliwości naprawczej dla dzieci i młodych ludzi - krzywdzących i krzywdzonych. *Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 22(3), 62–78.

Artykuł jest dostępny na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych 3.0 Polska.

Sfinansowano ze środków Funduszu Sprawiedliwości, którego dysponentem jest Minister Sprawiedliwości